

CHARAKTERYSTYKA KOMPOZYCJI WYBRANYCH PRZYKŁADÓW MIAST IDEALNYCH, MOTYWOWANYCH WIZJĄ SPOŁECZNĄ. CZĘŚĆ II¹

CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF THE CHOSEN EXAMPLES OF IDEAL CITIES MOTIVATED BY SOCIAL VISION. PART II

Ernestyna Szpakowska

Dr inż. arch

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Katedra Architektury Mieszkaniowej i Kompozycji Architektonicznej

STRESZCZENIE

Artykuł charakteryzuje 7 wybranych przykładów projektów miast idealnych, których powstanie motywowane było ideami demokracji lub dziewiętnastowiecznego „socjalizmu utopijnego”, wskazując powiązania i różnice pomiędzy nimi.

Słowa kluczowe: miasto idealne, Broadacre City, Chaux, City of Communication, Falanga, Familistere, Queen Victoria Town, Waszyngton.

ABSTRACT

This paper describes 7 examples of ideal cities the creation of which was motivated by the ideas of democracy and nineteenth-century "utopian socialism", pointing out connections and differences between them.

Key words: ideal city, Broadacre City, Chaux, City of Communication, Phalanstere, Familistere, Freudenstadt, Queen Victoria Town, Washington.

¹ Artykuł opracowano w oparciu o rozprawę doktorską pt *Architektura miasta idealnego*, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury 2011, Promotor: Prof. dr hab. inż. arch. Dariusz Kozłowski.

Prezentowane przykłady modeli miast należą do grupy miast idealnych warunkowanych określoną wizją społeczną. Takie miasta powstawały od początku tworzenia miast idealnych – układy odzwierciedlające „wiarę i władzę”, w starożytności oparte o magiczne modele wszechświata, (co poczytywano jako drogę do osiągnięcia bezpieczeństwa, stabilizacji i harmonii życia ludzkiego jak widać na przykładach miast chińskich i indyjskich),² a począwszy od średniowiecza formowane wokół trzech ośrodków: pałacu księcia, gildii, klasztoru lub kościoła parafialnego (akcentując jeden z nich lub równoważąc zależnie od przyjętej wizji społecznej).

Jednak postępująca z biegiem lat sekularyzacja życia społecznego doprowadziła do utraty przez budynki świątyni pozycji dominanty urbanistycznej, a monarchię i burżuazję zastąpiły idee egalitarne. Miasto jako siedziba księcia przestało mieć rację bytu. Idealne miasto monarchiczne i miasto społeczeństwa klasowego zastąpił model miasta demokratycznego, a następnie socjalistycznego.³

MIASTO DEMOKRATYCZNE

Architektura i urbanistyka miasta demokratycznego ilustrować ma istotę jego ustroju politycznego – zrównoważenie trzech gałęzi władzy: legislacyjnej, wykonawczej i sądowej. Jednak wobec dwuznaczności w definiowaniu demokracji (jako racjonalnego procesu, którego obrazowanie jest zbyt symboliczne bądź symbolu, którego ikonografia przekazuje intencje polityków i oczekiwania wyborców) architektura demokracji nie wyraża się w sposób jednoznaczny ani w sytuowaniu zabudowy ani jej estetyce. Odzwierciedleniem tej idei są: ukształtowanie, typologia i forma budynków na tle historii systemu politycznego, a przekazany komunikat mają być idee zaangażowania, wspólnego dobra i ideałów, a także dystrybucji władzy.⁴

Korzenie architektury i urbanistyki miasta demokratycznego upatrywane były w greckim *polis*, podobnie jak jego społeczne wartości.⁵ Wyznacznikiem demokracji, narzędziem jej rozwoju i przestrzenią działania była agora – główne miejsce formułowania i wyrażania opinii. Zrealizowane miasto demokratyczne powstaje jako rzeczywista ilustracja ustroju demokratycznego – Waszyngton na zlecenie prezydenta George'a Waszyngtona (P. L'Enfant, 1791). *Idee fixe* na jego temat to „stolica świata” - *Centre of Communication* – miasto globalizacji, komunikacji, nauki i kultury, zrodzone ideowo na fali Ligi Narodów (A.C. Andersen, E. Hebrard, 1913) lub też *Broadacre City* (F.L. Wright, 1923-35).

Ortogonalny układ urbanistyczny lub scalenie ortogonalnego z radialnymi

Symboliczne znaczenie układu ortogonalnego jako opozycyjnego do radialnego (uznanego za ilustrację absolutyzmu) nie jest jednoznaczne. Niektórzy historycy urbanistyki wskazywali na symbolikę egalitarności, sprawnego zarządzania i magicznej perfekcji siatki⁶, jednak według innych miała ona znaczenie jedynie funkcjonalne (np. w prymitywnych społecznościach i miastach kolonijnych). Stała się narzędziem kapitalizmu industrialnego jako najprostszyszy sposób podziału terenu, niezależny od topografii i wygodny w ruchu kołowym.⁷ Prostokątny blok zabudowy ma wiele zalet: wygodne w zagospodarowaniu parcele, możliwość tworzenia przejrzystego planu i zwartego układu o rytmicznej zabudowie przy zastosowaniu podobnych kwartałów.

² K. Lynch, *Good City Form*, Cambridge, Massachusetts 1994, s.73.

³ S. Kostof, *The City Assembled, The Elements of Urban Form Through History*, London 1992, s.91.

⁴ W. Sonne, *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003, s.37-39; C. Jencks, M. Valentine, *The Architecture of Democracy, The Hidden Tradition*, [w:] AD, Nr 9-10/1987, London 1987, s.9.

⁵ Charles Jencks w genezie czoła się bardziej, wspominając indiańskie ludy protodemokratyczne (choć pozbawione systemu legislacyjnego i ograniczające udział w życiu społecznym do mężczyzn) z *kiva* - zabudowaniem o charakterze rytualno-społecznym służącym zgromadzeniom obywateli. [w:] Ibidem, s.9

⁶ K. Lynch, op.cit., s.378.

⁷ F. Choay, *The modern city, Planning in the 19th Century*, London 1970, s.14.

Układ ortogonalny zastosował Wright w *Broadacre City*, opierając homogeniczną dyscyplinę na ideach Thomasa Jeffersona – systemie podziału terenu na pola o powierzchni szesnastu mil kwadratowych (mieszczące jednakowej wielkości farmy), dzielone dalej na dwa do szesnastu mniejszych. Prezentowany był on jako podstawa demokracji i ekonomii obszarów wiejskich, a u Wrighta połączony z wpływami amerykańskiego Dzikiego Zachodu, umiłowaniem indywidualizmu i miłością do natury.⁸ Wraz z eliminowaniem granic, Wright odrzucił układ radialny, którego osie reprezentowały dla architekta feudalny porządek. Zastosowany schemat ortogonalny, zwykle harmonijny poprzez powtarzalność elementów i ich uszeregowanie, w *Broadacre* nabrął cech indywidualnych. Forma miasta nacechowana miała być regularnością, ale pozbawioną symetrii. Elementem organizującym u Wrighta był rytm. Geometryczne uporządkowanie burzyła harmonia „sztuki lub natury” – jako „jedynej pozostającej ludzkiej wartości”.⁹ *Broadacre City* miało być więc scaleniem układu ortogonalnego z organicznym.

W planach Waszyngtonu oraz *Centre of Communication* prostokątna siatka została scalona z barokowymi założeniami wieloosiowymi. Tym samym cechy funkcjonalne układu ortogonalnego wzbogacone zostały o symboliczne i estetyczne radialnego, odpowiadającego funkcjom rządowym. Wieloosiowe fragmenty Waszyngtonu wraz z elementami zaczerpniętymi z urbanistyki europejskiej (Wersalu Le Notre’a z kanałem i *le Tapis Vert* jako pretekstem dla Mallu i otaczającej go zieleni, Londynie Wrena, Karlsruhe oraz planie Paryża Pierre’a Patte’a), nałożone na siatkę typową dla amerykańskich założeń kolonialnych, odzwierciedlać miały oparcie procesu tworzenia polityczno-społecznej rzeczywistości Stanów Zjednoczonych na kulturze europejskiej.¹⁰ Jednak urbanistyczne preteksty to inspiracje jedynie plastyczne. Trójosiowe założenia, w baroku ilustrujące porządek absolutystyczny, zostały pozbawione swego pierwotnego znaczenia. Miały nadawać funkcjonalności ortogonalnej siatce, którą L’Enfant uważał za praktyczną jedynie na papierze.¹¹

Projekt Charlesa L’Enfanta także odzwierciedlał program ideologiczny Thomasa Jeffersona.¹² Co prawda Jefferson skrytykował go za wpływy totalitarne, jednak nie za układ urbanistyczny. Radialne aleje uznał za odzwierciedlające idee amerykańskiej demokracji lepiej od własnego modelu.¹³

Dla *Centre of Communication* także przewidziano układ będący scaleniem ortogonalnej siatki i wieloosiowych założeń barokowych. Siatkę zastosowano przy tworzeniu kwartałów zabudowy mieszkaniowej. Na niej rozmieszczono też wzdłuż *Avenue of Nations* monumentalne *Palaces of Nations* i budynki użyteczności publicznej wzdłuż głównej osi. Układy radialne natomiast umożliwiały utworzenie dzielnic o własnych punktach centralnych, rozdzielonych siecią kanałów. Powstałe centra (Olimpijskie, Sztuki, Naukowe), które miały prezentować cele i ideały twórców projektu, zyskały własne, odpowiednio podkreślone punkty centralne – stadion i place. Wprowadzono także układ organiczny (jak w barokowym modelu pałacu z ogrodem), wykorzystany na terenach zielonych wokół miasta.

Zastosowana we wszystkich powyższych przykładach nieregularna, asymetryczna sieć uliczna (zróżnicowanie kształtów bloków zabudowy lub elementy organiczne) według

⁸ R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002, s.209.

⁹ F. L. Wright, *Broadacre City*, [w:] R. T. LeGates, F. Stout, *The City Reader*, London, New York 2001, s. 345.

¹⁰ M. Tafuri, *Projet et Utopie. De l’Avant-garde a la Metropole*, Paris 1979, s.30.

¹¹ W rzeczywistości natomiast za „produkt zaskorupiałej wyobraźni, pozbawiony sensu, prawdziwej wielkości i prawdziwego piękna” [w:] P. Lavedan, *Histoire de L’urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941, s.487.

¹² Założeniem dla nowej stolicy było wizualne przedstawienie nowego porządku społecznego – porządku „wólnego wyboru”, wspólnej decyzji – do tej pory nieobecnego w nowożytnej Europie. [w:] M. Tafuri, op.cit., s.30.

¹³ Model przewidywał umieszczenie budynków rządowych w okręgu i sztywną, ortogonalną siatkę dla pozostałej zabudowy jako reprezentację zrównoważenia władzy i równości wszystkich obywateli. [w:] C. Jencks, M. Valentine, op.cit., s.639; S. Kostof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991, s.100.

Georga Simmela ma być symbolem demokracji – w odróżnieniu od ścisłej symetrii państwa despotycznego.¹⁴

Brak struktur architektonicznych ograniczających przestrzeń, otwarcie na otaczający krajobraz

Pierre L'Enfant przewiduje zwiększenie obszaru miasta. Jako miasto oświeceniowe, Waszyngton nie został obwarowany. (Od południowej strony ograniczała je rzeka Potomac wraz z dopływami i kanałem, wchodzącym do centrum miasta.) Andersen i Hebrard natomiast łączą zabudowę *Centre of Communication* z okolicznymi terenami zielonymi i sportowo – rekreacyjnymi. Do miasta przylegać miały dwa koncentryczne miasta-ogrody. *Centre*, położone nad brzegiem morza, zostało z nim połączone za pomocą trzech dużych basenów i sieci kanałów, przenikających całą tkankę miejską.

Rozwój komunikacji kołowej umożliwił Wrightowi – zwolennikowi spokojnego życia na łonie natury – dogodny dostęp do wybranych miejsc, a przez to stworzenie miasta decentrycznego. Historyczne miasto-punkt, skupisko ludności i zabudowań, koncentracja kapitału (a wraz z nim bieda) było dla architekta symbolem nierówności społecznej. Zastąpił je więc rozległą strukturą – scaleniem miasta i wsi – przekazując społeczne idee Jeffersona. Tam, gdzie każdy miał „od urodzenia kłaść stopę na swoich włościach” odżywać miało społeczeństwo ludzi wolnych – idea demokracji.¹⁵

Formowanie zespołów zabudowy odzwierciedlających ustrój, najczęściej w formie monumentalnej dzielnicy rządowej usytuowanej w centralnym punkcie miasta

Dwa ośrodki kompozycyjne Waszyngtonu ucieleśniają podstawową ideę konstytucji amerykańskiej – podział władzy: gmach Kapitolu, czyli siedziba prawodawstwa i Biały Dom – prezydenta. Każdy z nich jest punktem centralnym układu wieloosiowego. Z Kapitolu wybierają radialnie dwadzieścia ulic, symbolizujących jego dostępność dla wszystkich pozostających pod opieką Unii i podległość ziemi amerykańskiej stolicy. Punktami – katalizatorami rozwoju stało się piętnaście placów – alegorie piętnastu stanów. Miasto było także wizualną ekspresją Konfederacji Stanów poprzez nazwanie głównych bulwarów po trzynastu stanach – członkach Konfederacji. Układ bulwarów odpowiadał też geograficznemu rozplanowaniu stanów na mapie kraju i ich znaczeniu w procesie tworzenia amerykańskiej państwowości. Na przykład po Pensylwanii, której stolica Filadelfia była miejscem powstania Deklaracji Niepodległości i podpisania konstytucji, nazwano ulicę bezpośrednio łączącą Kapitol z Białym Domem.¹⁶

Centra: Olimpijskie, Sztuki i Naukowe *World Centre of Communication* odpowiadać miały ideom przyświecającym twórcom w projektowaniu miasta. Ich rozmieszczenie w tkance urbanistycznej, budynki i punkty centralne o symbolicznym znaczeniu ilustrować miały drogę „stolicy świata” do zjednoczenia w pokoju i harmonii. Centrum Olimpijskie służyć miało propagowaniu ewolucji człowieka wolnego i zdrowego.¹⁷ W jego skład wchodziły: stadion, *gymnasia*, łącznie Pałace Kultury Fizycznej i inne budynki sportowe. Najistotniejszym obiektem Centrum miało być *Natatorium* – połączony z morzem basen pływacki i wioślarski. Jego styk z otwartymi wodami flankowały dwie figury mężczyzny i kobiety, symbolizujące równość płci oraz zjednoczenie narodów poprzez „miłość, jedność i pokój”¹⁸. Kluczowym obiektem Centrum Sztuki miało być muzeum *Temple of Art*, otoczone konserwatorium, biblioteką, szkołami sztuk pięknych, teatrem na wolnym powietrzu, mu-

¹⁴ W. Sonne, op.cit., s.30.

¹⁵ R. Fishman, *L'utopie urbaine au XX siècle, Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier, Bruxelles 1979*, s.98.

¹⁶ W. Sonne, op.cit., s.50.

¹⁷ Zgodnie z odrodzoną w tych czasach ideą olimpiady Andersen wierzył, że rywalizacja sportowa wzmacnia „harmonijną jedność i braterstwo”. Jednocześnie idealnie wykształcone ludzkie ciała miały stać się źródłem artystycznych inspiracji. [w:] Ibidem, s.261.

¹⁸ Ibidem, s.260.

zeum sztuki naturalnej oraz ogrodami: botanicznym i zoologicznym. Zespół zabudowań, usytuowany w centralnym punkcie miasta, miał z kolei ilustrować myśl, iż „przez sztukę definiuje się Boskość w człowieku”¹⁹ oraz przyjętą przez Andersena ideę *Gesamtkunstwerk*. Umieszczona przed *Temple of Art* Fontanna Życia przedstawiała symbolikę idei całego miasta, ikonograficzną prezentację przebiegu i celów ludzkiego życia. Centrum Naukowe (grupujące różnorodne instytucje naukowe, szkoły, bibliotekę, bank, sąd i ekumeniczny budynek religijny) ilustrować miało ideę nauki „podnoszącej ludzkość na wyższy poziom egzystencji, i fizycznie i mentalnie” oświeceniowo i pozytywistycznie „udoskonalającej świat, napędza postęp ludzkości”. Centralny punkt centrum, Wieża Postępu symbolizowała międzynarodową wymianę myśli, „sprzyjającą postępowi nauki”.²⁰

Podstawową jednostką *Broadacre City* miała być rodzina zamieszkująca farmę. Budynki publiczne, w tradycyjnych miastach zgromadzone w centrum, u Wrigtha zostały rozproszone po całym terenie „dla bezpieczeństwa prawdziwego centrum, ogniska rodzinnego”²¹. Centrum społeczności, złożone z budynków kulturalnych, Fishman określa raczej jako centrum rozrywki. Instytucje rządowe ograniczył Wright do niezbędnego minimum i rozmieścił w kilkupiętrowych budynkach nad brzegiem jeziora, instytucje edukacyjne natomiast usytuował na całym terenie i ograniczył w zakresie liczby uczniów (25 do 40 w szkole podstawowej). Autor planował zamknięcie istniejących uniwersytetów, przeżytków obecnego systemu. Zasada decentralizacji dotyczyć miała też handlu i usług, (przewidziano jedynie drobne, zgromadzone pod jednym dachem) oraz zakładów przemysłowych, (stosunkowo niewielkich, oddalonych od zabudowy mieszkaniowej).²²

Budynek rządowy w centralnym punkcie miasta

Na lokalizację Kapitolu L'Enfant wybrał Jenckins Hill, „pedestał czekający na monument”²³, najwyższy punkt miasta zwieńczony izbą reprezentantów – wyrazem demokratycznego porządku. Sam budynek Kapitolu – symetryczny, dwuskrzydłowy o klasycystycznej architekturze, przekryty kopułą w części centralnej – odzwierciedla podział legislacyjnego systemu Stanów Zjednoczonych na Senat i Izbę Reprezentantów. Ustaloną przez Williama Thorntona formułę powtarzano wielokrotnie w budynkach rządowych innych miast. Waszyngtoński obiekt przebudowano powiększając jego skrzydła, a następnie zastępując oryginalną kopułę większą na wzór Bazyliki Św. Piotra w Rzymie i Katedry Św. Pawła w Londynie, jednocześnie sugerując *quasi* religijne znaczenie amerykańskiej demokracji. Przestrzeń pod rotundą Kapitolu, adaptując ikonografię religijną do celów politycznych (proporcje przestrzeni kościelnej, zdobione ściany, osobistości polityczne w krypcie pod kopułą) to miejsce najistotniejsze dla demokracji amerykańskiej – miejsce wolnej wypowiedzi.²⁴ Centrum układu rządowego miasta miał być pomnik George'a Waszyngtona, na przecięciu arterii biegnących do instytucji władzy. Ostatecznie zamiast rzeźby powstał potężny, kilkumetrowy obelisk o wymowie geometrycznej i metafizycznej (jak zaznaczył Manfredo Tafuri).²⁵ W późniejszym czasie podłużna oś układu przedłużona została na zachód w postaci basenu, otoczonego terenami parkowymi i zakończonego monumentem upamiętniającym postać prezydenta Lincolna.

Charles Jencks zauważa brak adekwatności projektu Waszyngtonu w stosunku do amerykańskiej rzeczywistości politycznej. Brak w nim architektonicznego i urbanistycznego podkreślenia budynku Sądu Najwyższego, a także miejsca przeznaczonego dla swobodnej wypowiedzi, zapewnionej w pierwszej poprawce do Konstytucji – obiektu prasy, czy

¹⁹ Ibidem, s.261.

²⁰ Ibidem, s.262.

²¹ R. Fishman, op.cit., s.105.

²² Ibidem, s.103-107. Eaton, op.cit., s.202.

²³ C. Jencks, M. Valentine, op.cit., s.18.

²⁴ Ibidem, s.19.

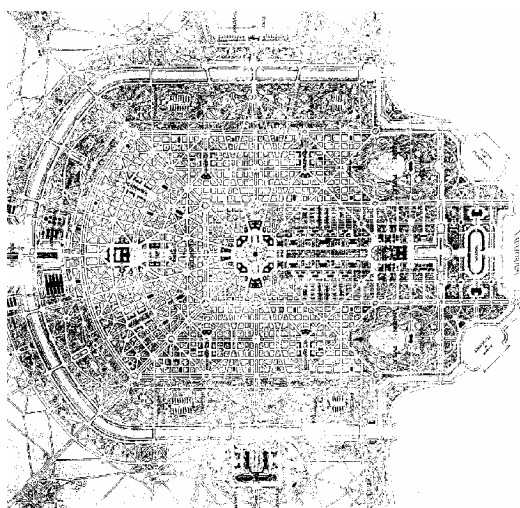
²⁵ M. Tafuri, *Projet... op.cit.*, s.31.

też miejsca zgromadzeń publicznych.²⁶ W sposób spontaniczny jego rolę zaczęła spełniać aleja, łącząca Kapitol z narodowymi monumentami i muzeami – punkt wielokrotnych protestów, przemów i obozów kocujących demonstrantów.

Centralnym punktem *Centre of Communication* miała być Wieża Postępu, umieszczona w środku miasta i otoczona wodami Fontanny Życia, symbolicznie łączącymi te dwie struktury. Funkcje wieży związane były z różnorodnymi rodzajami komunikacji. Podziemia zajmowały linie metra i korytarze, łączące je z budynkami kongresu, wyższe kondygnacje biura wydawnictw, pomieszczenia biurowe, a także sala zgromadzeń, forum dla wymiany opinii społecznych, ekonomicznych i politycznych. Klasyczny detal budynku połączono z nowoczesną konstrukcją, tworząc strukturę symbolizującą postęp naukowy i technologiczny. Najistotniejszy obiekt miasta miał stać się równocześnie „centralnym punktem świata, nowoczesnym centrum świata, symbolem ery zjednoczenia”.²⁷ Nieprzypadkowo wybrano dla niego formę wieży. Autorzy miasta przyrównali go nie tylko do struktur oświeceniowych, ale ukończonej Wieży Babel, zapewniającej porozumienie między narodami i jednoczącej je. „Wieże i iglice przez cały czas z cichą godnością znaczący postęp ludzkości. [...] Iglice, kopuły i wieże reprezentują ludzkie upodobanie, są przykładem ludzkości sięgającej wzwyż z ziemskiego padołu i walczącej o wyższy cel.” Język architektury miał zapewniać „bezpieczeństwo celu w odróżnieniu od chaosu mowy”.²⁸

W homogenicznym modelu *Broadacre City* nie możemy mówić o centralnym punkcie miasta. Był on dla autora z założenia symbolem znienawidzonego porządku.

Cechą charakterystyczną stosowanego w architekturze i urbanistyce symbolu politycznego jest fakt, że zdarzenie podlega odpowiedniej interpretacji dopiero rozpatrywane w kontekście danej rzeczywistości społecznej.²⁹ Zgodnie z powyższym więc cechy charakterystyczne miasta demokratycznego w innym ustroju lub kontekście historycznym nabiorą znaczenia symbolu miasta monarchicznego, religijnego, czy miasta – diagramu socjalistycznego.

Ryc. 1 / Fig. 1. H. Andersen, E. Hebrard, *Un Centre International, Plan schematique de la Ville.*

Źródło / source: W. Sonne, op.cit., tab. 20.

Ryc. 2 / Fig. 2. F.L. Wright, *Broadacre City model.*

Źródło / source: R. Eaton, op.cit., s.210.

²⁶ C. Jencks, M. Valentine, op.cit., s.18.

²⁷ W. Sonne, op.cit., s.265.

²⁸ H.C. Andersen, E.M. Hebrard, *Creation of a World Centre of Communication*, [w:] Ibidem, s.264.

²⁹ Ibidem, s.42,43.

MIASTO – DIAGRAM SOCJALISTYCZNY

Spiro Kostof wprowadził pojęcie „miasta – (świeckiego) diagramu socjalistycznego” na określenie tworu rewolucji przemysłowej – miasta, którego autor miał motywacje nie związane z pobudkami funkcjonalnymi czy symboliką państwową.³⁰ Opisane zjawisko odpowiada terminowi „preurbanizmu progresywnego”, utworzonemu przez Françoise Choay³¹, która do jego twórców zaliczyła między innymi Owena, Fouriera (Falanga, 1808-22) i Cabeta, określając ich mianem „utopijnych socjalistów”.³²

Ciąg zjawisk rozpoczęty rewolucją przemysłową, poprzez rozwój maszyn, zapotrzebowanie na siłę roboczą w bezpośrednim sąsiedztwie fabryk i węgla, gwałtowne zaludnianie miast oraz powstawanie tanich robotniczych osiedli prowadził do przeludnienia, kiepskich warunków higienicznych i plag. Dotychczasową ideologię przemysłowego miasta liberalnego (choć Helen Rosenau szuka jego korzeni w oświeceniu – epoce narodzenia twórców i ideologicznych korzeni myśli modernistycznej) zastąpiły wizje „socjalistycznych utopistów”. Miasto, którego celem jest polepszenie warunków życia robotników powstaje jako wynik wzrostu świadomości społecznej w tym zakresie zaszczerpionej między innymi przez działania rządowe. Poszczególne przykłady tworzone były dla wyselekcjonowanej społeczności: Saline de Chaux Ledoux (1775-78) i Familisterium (C, Godin, 1858) dla robotników z miejscowych zakładów, a *Queen Victoria Town* (R. Pemberton, 1854) jako własność wspólna mieszkańców. Opisywany wątek obecny był przez cały okres miasta industrialnego, aż do końca wieku XIX.

Geometryczny – ortogonalny lub koncentryczno-radialny układ urbanistyczny

Przykłady miast – diagramów socjalistycznych mają podobną strukturę przestrzenną. Oświeceniowy racjonalizm twórców był powiązany z wiarą w siłę oddziaływania geometrii. Kąt i linia prosta nie tylko zostały uznane za symbole piękna, ale miały też symbolizować oderwanie od dotychczasowego modelu struktury miejskiej – nowy porządek – „nadejście rozumu”. Ortogonalny był układ budynków w Falandze Fouriera i *Familistere* Godina, kontynuowany przez prostokreślny układ pomieszczeń. Dziewiętnastowieczne upodobanie do regularności oparte zostało na świadomości historii i dawnych znajomości układów przestrzennych oraz próbie osiągnięcia ekonomicznej wydajności. W późniejszych modelach jednak ekonomia nie jest już jedynym celem. Dążono do odkrycia semantycznego bogactwa miasta poprzez odniesienie do człowieka i jego rozumu.³³

Ostateczny projekt Chaux ma formę połowy elipsy. Układ radialny, wzorowany na witrażowej róży wiatrów miał także znaczenie użytkowe. Zapewniał bliskość wszystkich budynków salin, usprawniając komunikację pomiędzy poszczególnymi funkcjami – proces produkcyjny. Radialny jest też układ *Queen Victoria Town* Roberta Pembertona, oparty na rysunku Ledoux błędnie sugerującym kształt koła. Pemberton wierzący iż „wszystkie wielkie formy natury są okrągłe”, uznawał koło za „najbardziej naturalny, najbardziej odpowiedni, najbardziej naukowy plan”. Kąty proste były dla niego przeciwieństwem „harmonii ruchu”, wynikającym z tradycyjnego porządku, „złej formacji miast” prowadzącej do „złej formacji umysłów”. Jednocześnie podkreślona zostaje czystość układu, pozbawionego „koślawych drózek, wąskich uliczek, brudnych alejek, brzydkich podwórek”.³⁴

³⁰ S. Kostof, *The City Shaped...* op.cit., s.196.

³¹ F. Choay, *L'urbanisme, utopies et realites, Une anthologie*, Paris 2001, s. 1 i nn. Poprzez genezę i podobieństwo cech świeckiego diagramu socjalistyczny zbliżony jest do modelu miasta – organizmu Kevina Lyncha. [w:] K. Lynch, op.cit., s.88-98.

³² Za Marksem; dla podejścia utopijnego, nie naukowego, naprawa społeczeństwa poprzez indywidualną łaskawość i przedsiębiorczość. [w:] H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972, s.143; F. Choay, *The modern city...* op.cit., s. 32.

³³ Ibidem, s.32,98,99.

³⁴ R. Pemberton, *Queen Victoria Town*, [w:] red. J. W. Repts, <http://www.library.cornell.edu/Reps/DOCS/pemberto.htm>.

Brak obwarowań, zabudowa granic najczęściej zastąpiona pasem zieleni

Granice żadnego z analizowanych miast nie były tworzone przez elementy zabudowy ani obwarowania. Szpalery drzew wydzielać miały przestrzeń płynnie przechodzącą w otaczający krajobraz. Radialne arterie wybiegały w okolicę i często przeistaczały się w linie podziałów terenów zielonych.

W tym kontekście Chaux podawane jest jako istotny projekt na drodze do planowania otwartego, tendencji obecnej w urbanistyce od XVIII w. Szpalery drzew zastąpiły mury miejskie, co miało pozwolić na ukształtowanie miasta jednocześnie ograniczonego kompozycyjnie i otwartego przestrzennie. Istotne obiekty ulokował Ledoux na jego obrzeżach, a pojedyncze budynki i zespoły rolne umieścić poza granicami. Pozostawił „centrum”, jednak ostatecznej wersji miasto formować miały grupy budynków otoczonych zielenią i odsuniętych od siebie na takie odległości, aby uniemożliwić percepcję koherentnej przestrzeni urbanistycznej. Rob Krier, charakteryzując założenie, przywołuje opinię Kaufmana o „zniszczeniu jedności miasta barokowego”.³⁵ Jedyne rysunek alei przypomina barokowe miasto, ale one ograniczone są szpalarami drzew zamiast pierzei.

Wzorowane na Chaux miasta – diagramy socjalistyczne uznawane są za jeden z etapów stopniowej dezintegracji tradycyjnego miasta, związanej z likwidacją granic, zwiększaniem ilości niezabudowanej przestrzeni i zieleni wewnątrz oraz zamianą budynków mieszkalnych w niezależne, samowystarczalne jednostki. Otwarcie na okoliczny krajobraz nie spowodowało w nich utraty określonego rozmiaru. W kontraście do beładnie rozrastających się miast XIX wieku, opisane przykłady przeznaczone były dla konkretnej populacji z zachowaniem określonej gęstości zaludnienia. Niemożliwy byłby ich rozrost bez reorganizacji i zmiany formy (co zaburzałoby równowagę),³⁶ więc miasta – diagramy zamiast powiększania ulegać miały powielaniu.

Problem wielkości założenia Andre Godin uznaje za ściśle związany z zagadnieniem komunikacji. Sześćset metrów to maksymalny dystans do codziennego przemierzenia, który wyeliminować ma stratę czasu mieszkańców i prowadzić do „życia użytecznego, bo jest aktywność staje się wyłącznie produktywna”.³⁷

Lokowanie zabudowy zgodnie z jej przeznaczeniem; podział na strefy budynków mieszkalnych i publicznych

Charakteryzowane przykłady ukazują coraz częściej pojawiającą się w urbanistyce separację miejsca pracy od mieszkania i przestrzeni rekreacji, która wynikała z chęci podniesienia wydajności. (Później zaczęto także racjonalizować strefę rolnictwa i przemysłu.)

W ostatecznym projekcie salin w Chaux budynki przemysłowe zajęły obszar wzdłuż prostoliniowej krawędzi założenia pomiędzy domem dyrektora i domami nadzorców – dwa obiekty o rozmiarach ok. 80x30m, których zaplanowano pięce. Budynki mieszkalne natomiast usytuowane zostały na półkolu. W ich parterach znajdują się warsztaty (m.in. cieśli, kowali i bednarzy). Półkolista przestrzeń wewnętrzna pozwala na sprawną komunikację pomiędzy obiektami. Główny ruch kołowy wyprowadzony został na zewnątrz – po obwodzie i promieniście, z pominięciem przestrzeni dzielnic mieszkalnych.

Wyjątkowym przykładem budynku, w którym pojawia się podział na mieszkanie, pracę i rekreację jest Falanga Fouriera, oparty na modelu Wersalu, trójskrzydłowy obiekt dla 2000 mieszkańców. Twórca rozmieścił funkcje według klucza wywiedzionego z autorskiej klasyfikacji dwunastu naturalnych pasji ludzkich.³⁸ Trzy skrzydła Falangi odpowiadać

³⁵ R. Krier, *Urban Space*, London 1984, s.70.

³⁶ K. Lynch, *op.cit.*, s.89.

³⁷ F. Godin, [w:] F. Choay, *L'urbanisme... op.cit.*, s.142.

³⁸ Napędem fourierowskiej konstrukcji jest rozkosz (zwana „szczęściem pozytywnym”: jedzenie, miłość, radości, praca). Otepia społeczeństwo, które o niej zapomina, napędza to, w którym jest sprawą państwową. „Fourierizm to skrajny eudajmonizm.”; [w:] R. Barthes, *Sade, Fourier, Loyola*, Warszawa 1996, s.89 i nn.

miały domenom materialnym, społecznym i intelektualnym. W „materialnym” rozmieścił warsztaty i hale przemysłowe, w „intelektualnym” natomiast m.in. bibliotekę, muzea, studia artystyczne i przestrzenie wystawowe. Strefowanie Fouriera objęło też wydzielenie w skrzydłach bocznych warsztatów i pomieszczeń dziecięcych, czyli aktywności „głośnych” oraz łaźni i pomieszczeń dla przyjezdnych, czyli „brudnych”.³⁹

W *Familistere* z kolei zabudowa mieszkaniowa umieszczona została w jednej strukturze – scalonych trzech budynkach – natomiast obiekty publiczne (m.in. szkoła, warsztaty, łaźnie) i zabudowania przemysłowe w budynkach obok. Założenie kształtowane na wzór Falangi pozbawione było teoretycznej podbudowy o pasjach. Godin natomiast wspominał o jednej z pobudek dyspozycji przestrzeni – spokoju i odpowiednich warunkach dla odpoczynku w miejscu zamieszkania, koniecznym do prawidłowego rozwoju.

Zapewnienie rozległej wolnej przestrzeni wewnątrz publicznych dla odpowiedniego nasłonecznienia i wentylacji, tkanka tworzona z budynków wolnostojących

W kontraście do tkanki tradycyjnych miast europejskich – zwartej masy budynków – układ przestrzenny obiektów preurbanizmu progresywnego był „kontynuacją pustki”.⁴⁰ Ograniczenie gęstości zabudowy i wprowadzenie wolnostojących obiektów w miejsce kwartału miało na celu wpuszczenie do wnętrza miasta świeżego powietrza, światła i zieleni. Stanowiło odpowiedź na stłoczenie i przeludnienie miast epoki rewolucji przemysłowej.

Radialny układ, oraz rozproszona zabudowa Chaux umożliwiać miały przewietrzanie wnętrza. Odejście od pierwotnie planowanego kwartału korzystnie wpłynęło na kwestie bezpieczeństwa i użytkowania, rozpraszając dym i wylęwy solne. Jednocześnie budynki usytuowane wzdłuż obwodu i na osi założenia tworzyć miały zasłonę przed bezpośrednio wiejącymi wiatrami – „najbardziej szkodliwymi, jak można sobie wyobrazić.” Ledoux uważał, że „zimno uszkadza delikatne organy, wilgoć rozdyma je, a żar powoduje gnienie.”⁴¹ Analogicznie zaplanowane zostało *Queen Victoria Town*. Jego centrum to wolna przestrzeń, okolona budynkami szkół. Wzdłuż radialnie i koncentrycznie biegnących dróg zamiast zabudowy zaplanowane zostały szpalery drzew.

Place zapewniające wolną przestrzeń w mieście zastąpiły dziedzińce w strukturach urbanistycznych skonstruowanych z pojedynczego budynku lub ich grupy. W *Familistere* przekryte zostały dachami szklanymi na stalowej konstrukcji. W Falandze Fourier zaplanował także dodatkowy system podziemnych klimatyzowanych pasażów i wewnętrzną trzykondygnacyjną galerię wzdłuż całej fasady. Galeria pozwalać miała na przejście suchą stopą pomiędzy różnymi strefami obiektu o różnych funkcjach. Jej detale architektoniczne zaczerpnięte zostały z Louvre’u, *Place de la Concorde* i *Palais Royal*.⁴²

³⁹ L. Mumford, *The Story of Utopias*, New York 1970, s.120; C. Fourier, *Dissociation des fonctions*, [w:] F. Choay, *L’urbanisme...* op.cit., s.102.

⁴⁰ K. Lynch, op.cit., s.407.

⁴¹ A. Vidler, *Claude-Nicolas Ledoux, Architecture and Social Reform et the End of the Ancien Regime*, Cambridge, Massachusetts, London 1990, s.95.

⁴² Według Françoise Choay podobne do Fouriera koncepcje powstawały w projektach konstruktywistycznych z lat 20. [w:] F.Choay, *The Modern...* op.cit., s.97.

Zabudowa służąca podniesieniu standardu życia klasy robotniczej

Zespoły urbanistyczne przeznaczone dla klasy robotniczej musiały zapewniać mieszkańcom odpowiednie warunki bytowe.⁴³ We wszystkich opisanych przykładach miast idealnych przewidywano wspólne kuchnie, pralnie, łaźnie oraz placówki edukacyjne.

Claude Ledoux zaprojektował domy wkomponowane w pejzaż. Miała to być (według P. Trzeciaka) pierwsza próba całościowego myślenia o architekturze jako przekształcaniu powierzchni ziemi i modelu sytuacji człowieka w danym środowisku. „Dążenie do zbudowania rzeczywistości łączącej harmonijnie naturę i człowieka w jego różnorodnych funkcjach: pracy, mieszkania, nauki, komunikacji.” Domy robotników były parterowe. Każdy został przeznaczony dla czterech rodzin, posiadających po jednej, oddzielnej, dużej izbie. W środkowym ryzalicie umieszczono wspólną kuchnię z pomieszczeniami gospodarczymi. Każda rodzina dostała działkę uprawną, zlokalizowaną obok domu. Ledoux wierzył w wartości społeczne tak dalece, że domy traktował jak sypialnie, większą uwagę przykładając do urządzeń wspólnych. „Szczęście i dobrobyt mogą polegać na wspólnym odczuwaniu radości. Stąd owe domy przeznaczone dla wielu rodzin.”⁴⁴ Późniejsze plany obejmują budynki szkolne i rekreacyjne („*Maison de Plaisir*”) oraz wiele innych o wartościach wychowawczych, a niekiedy nierealnym programie „kultu cnót”, reminiscencjach idei greckich i rzymskich: *Pacifiere* (rodzaj idealnego sądu), *Panaréteon* („Świątynia Cnoty”), *Oikema* („Świątynia Miłości”), *Temple de Mémoire* („Świątynia Pamięci”).

W wewnętrznej przestrzeni obiektów Fouriera i Godina (zadaszonym dziedzińcom, komunikacji, mieszkanom) także zadbano o odpowiednie oświetlenie i przewietrzanie. Wszystkie pomieszczenia doświetlono przez otwory okienne, a system wentylacji, obsługiwał mieszkania, komunikację i pomieszczenia pomocnicze (jak piwnice i magazyny). Przepływ powietrza, woda bieżąca, zsypy i urządzenia sanitarne sprawiały, że warunki bytowe w *Familistere* były lepsze niż w okolicznym istniejącym mieście.

Wnętrza publiczne tworzone w formie zapewniającej kontrolę wizualną odpowiadającą założeniu paternalizmu⁴⁵

Tworzenie społeczności utopijnej oprócz zapewnienia odpowiednich warunków bytowych wiązało się także z wychowaniem. Podobnie jak w średniowiecznym klasztorze, dyscyplina podobna do żołnierskiej, wprowadzana w walce z pokusami i anarchią życia świeckiego, wymagała oprócz klauzury (miejsca wydzielonego, zamkniętego) ciągłego nadzoru. Nieposłuszeństwu bowiem i niekontrolowanemu przepływowi myśli sprzyja zbiorowisko ludzkie, niezdecydowane rozmieszczenie ludności, swobodna cyrkulacja.⁴⁶

W Chaux oprócz wspomnianego, utopijnego programu instytucji wychowawczych, istotny w zrealizowanym projekcie był element nadzoru nad procesem produkcyjnym i funkcjonowaniem społeczności. (Częściowo pojawił się on zresztą już w pierwszej wizji miasta.) Gabinet dyrektora salin umieszczony został w budynku w centrum układu, więc z jego okna można było obserwować każdy ruch pracownika. Obiekty przemysłowe umieszczono pomiędzy nim a budynkami nadzorców. Mieszkanie nadzorującego piecami znajdowało się z kolei przy wejściu, w budynku furty (tak aby widać było przechodzących) wraz z pomieszczeniami straży i więzieniem.

W Falandze także nadzór nad skupiskami ludzkimi i intymnością pozwalać miał na utrzymanie dyscypliny. Przestrzeń prywatną członków wspólnoty stanowić miały jedynie prze-

⁴³ Oprócz takich idei jak odrzucenie własności prywatnej, bezpłatna opieka medyczna w Victorii, system zarządzania i płacy, zapewniający każdemu płacę minimalną i premię u Fouriera [w:] L. Mumford, *The Story... op.cit.*, s.121,127; A. Vidler, *Asili del libertinaggio, Asylums of libertinage, Sade, Fourier, Ledoux*, [w:] Lotus International, Nr 44, 1984, s.35.

⁴⁴ P. Trzeciak, *Historia, psychika, architektura*, Warszawa 1998, s.82,94.

⁴⁵ S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.196.

⁴⁶ M. Foucault, *Nadzorować i karać, Narodziny więzienia*, Warszawa 1993., s.137-139.

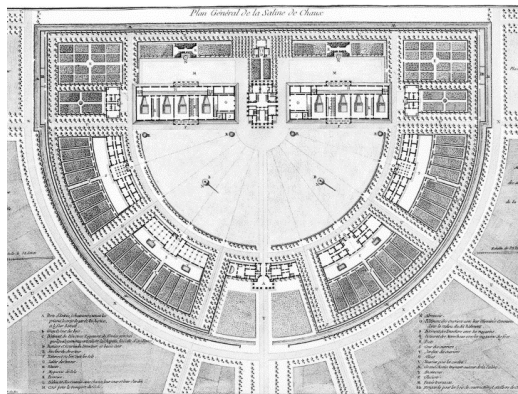
chodnie sypialnie, a zamknięte pomieszczenia przeznaczone miały być do uprawiania miłości – „cementowania” związków. Nadzorowi sprzyjać miały też (znowu jak w klasztorze) ograniczenia czasowe – organizacja życia oparta na regularnym, odgórnie narzuconym planie dnia. Co prawda Godin zerwał założeniami społecznymi Fouriera (stosuje na przykład odrębne kuchnie, ale łazienki i toalety pozostają jeszcze wspólne), jednak ciągły nadzór sąsiadów pozostał. Emil Zola odwiedzając *Familistere* krytykował je za uporządkowanie, regulacje i komfort odbierające wolność.⁴⁷

Za jedną z metod nadzoru uznawana jest też edukacja. Pemberton podkreśla jej rolę, sytuując szkoły w centrum układu. Dokładnie charakteryzuje system nauczania „każdej gałęzi edukacji, nauki, sztuki i pracy” służący podstawowej zasadzie – „ekonomizacji czasu, pracy i przestrzeni”⁴⁸. Także elementy projektowane na posadzce centralnego placu *Queen Victoria Town* – mapy ziemi i nieba, ogrody uprawne i botaniczne, centralna miniaturowa farma oraz rzeźby historyczny i mitologiczne miały mieć wartość edukacyjną.⁴⁹ Również dla Françoise Godina edukacja była bardzo ważna (dokładnie ją zaplanował). Bezpośrednie sąsiedztwo szkoły i dodatkowych funkcji takich jak biblioteka podnosić miało poziom moralny i intelektualny społeczności *Familistere*.

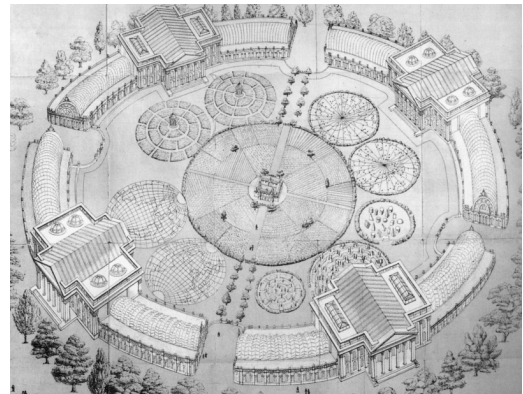
Zabudowa typowa, monumenty, budynki publiczne powtarzalne; zastosowanie standaryzacji elementów i powtarzalności całości miasta

Dziewiętnastowieczni socjaliści wierzyli w nieuchronne powodzenie swoich modeli, prowadzące do ich spontanicznej multiplikacji. Tematem rozległych studiów były powielane jednostki mieszkalne, prototypy domów, budynków publicznych, mieszkań i mebli.

Queen Victoria Town przewidziane zostało jako pierwsze z dziesięciu identycznych miast modelowych, a Falanga z założenia była elementem do powielania. Znaczej wielkości struktury zastąpić miały nieskoordynowane grupy wolnostojących domów jednorodzinnych, a ich architektura kontrastować z obecnym chaosem.⁵⁰ Jednocześnie powielanemu miastu towarzyszyć miała standaryzacja elementów (różne typy mieszkań dostosowane do wielkości i zamożności zamieszkujących je rodzin).⁵¹

Ryc. 3 / fig. 3. C.N. Ledoux, Saline de Chaux, *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation*, Źródło / source: R. Eaton, op.cit., s.111.

Ryc. 4 / fig. 4. R. Pemberton, *A View of the College for the Happy Colony to be established in New Zealand by the Workmen of Great Britain*, Źródło / source: R. Eaton, op.cit., s.146.

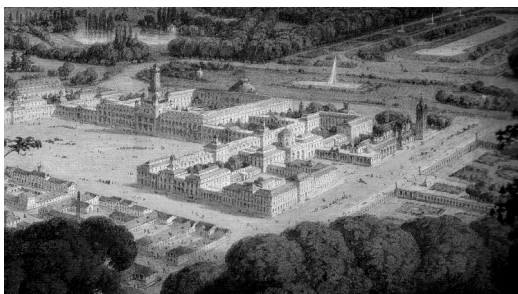
⁴⁷ R. Barthes, *Sade, Fourier, Loyola*, Warszawa 1996, s.122.

⁴⁸ R. Pemberton, op.cit.

⁴⁹ Schemat edukacji w *Queen Victoria Town* oparty został na owenowskim, a nacisk na „boską harmonię namiętności” na Fourierze. Kolonia oparta była na wspólnej własności i ochotniczej pracy. Plany Pembertona mogły wpłynąć na Howarda. [w:] H. Rosenau, op.cit., s.149.

⁵⁰ Budynki Fouriera pomyślane były jako jednostki samorządowe, prowadzące między sobą wymianę handlową. Fourier przewidział też federację jednostek. [w:] L. Mumford, *The Story...* op.cit. s.121.

⁵¹ F. Choay, *The modern...* op.cit., s.97.

Ryc. 5 / fig. 5. C. Fourier, *Phalanstère*, Źródło / source: H. Rosenau, op.cit., s.145.

Ryc. 6 / fig. 6. J.B.A. Godin, *Familistère de Guise*. Źródło / source: R. Eaton, op.cit., s.134.

PODSUMOWANIE

Czas powstania i idee odzwierciedlane w miastach demokratycznych i utopijnych socjalistów spowodowały, iż nadano im formę odmienną od „pierwotnych” miast idealnych (renesansowych, manierystycznych i barokowych) – religijnych, monarchicznych lub reprezentujących założenia feudalnego społeczeństwa klasowego – odzwierciedlających priorytety kleru, feudałów, czy gildii, a potem system autorytarnej władzy i osiągnięcia naukowe (miasto jako spektakl dla oka). Miasto idealne postindustrialne idzie w dwóch kierunkach: założenia zamkniętego w jednym budynku lub ich grupie na kształt klasztoru oraz „rozlanego”, pozbawionego granic tworzą gdzieś pomiędzy miastem a wsią.⁵²

W prezentowanych przykładach apogeum osiągnął F.L. Wright, tworząc projekt „totalnie zdeurbanizowany”. Jak pisze Profesor Wojciech Kosiński: „Trudno rzec, iż rzecz dotyczy urbanistyki, raczej suburbiów (...) lub wręcz ruralistyki. Prezentuje *de facto* szachownicową (dosłownie – o kwadratowych polach) wieś z minimalnym podzespółem niskich budynków apartamentowych.”⁵³

CHARACTERISTICS OF THE COMPOSITION OF THE CHOSEN EXAMPLES OF IDEAL CITIES MOTIVATED BY SOCIAL VISION. PART II

The presented examples of the models of cities belong to the group of ideal cities created according to a specific social vision. Such towns have been developed since the beginning of the creation of ideal cities – reflecting "faith and power," based on the ancient, magic models of the universe (perceived as a way to achieve security, stability and harmony of human life as shown in the examples of Chinese and Indian cities),⁵⁴ and beginning from the Middle Ages formed around three centers: the palace of a prince, a guild and a monastery or a parish church (emphasizing one of them or balancing all three depending on a certain social vision).

However, the progressive secularization of society over the years has led the temples to lose their dominant position and replaced the monarchy and the bourgeoisie with egalitarian ideas. The city as the seat of a prince ceased to have a *raison d'être*. The

⁵² Rob Krier widzi w nim początek rozpadu przestrzeni urbanistycznej XX wieku. [w:] R. Krier, op.cit., s. 64.

⁵³ W. Kosiński, *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011, s. 99.

⁵⁴ K. Lynch, *Good City Form*, Cambridge, Massachusetts 1994, p.73.

monarchical ideal city and the city of class society were replaced by the models of democratic and socialist cities.⁵⁵

DEMOCRATIC CITY

The architecture and urban planning of democratic cities illustrate the essence of the political system - balancing the three branches of government: legislative, executive and judicial. However, given the ambiguity in defining democracy (as a rational process unnecessary to illustrate or as a symbol whose iconography communicates the political intentions and expectations of voters), the architecture of democracy is not expressed explicitly in buildings' location nor their aesthetics. The idea is reflected in configuration, typology and forms of buildings on the background of the history of the political system. The given message is the idea of commitment, common good and ideals, as well as the distribution of power.⁵⁶

The roots of democratic city's architecture and urban planning and their social values come from the Greek *polis*.⁵⁷ The indicator of democracy, its development tool and action space was agora - the main place of formulating and expressing public opinions. George Washington's Washington (P. L'Enfant, 1791) is a built democratic city – the real illustration of democratic system. A vision about it is the "capital of the world" – the Centre of Communication – the city of globalization, communication, science and culture, created on the ideological wave of the League of Nations (AC Andersen, E. Hebrard, 1913) or Broadacre City (FL Wright, 1923 - 35).

Orthogonal layout or radial layout merged with orthogonal

The symbolic importance of the orthogonal layout as opposition to the radial system (recognized as the illustration of absolutism) is not clear. Some historians of urban planning claim, that a grid is the symbol of egalitarianism, efficient management and magic perfection,⁵⁸ but according to others it is a merely functional tool (e.g. in primitive societies and colonial towns). It has become a tool of industrial capitalism as the easiest way of land distribution independent of topography and comfortable in road traffic.⁵⁹ A rectangular block has many advantages: comfortable plots, ability to create clear plans and compact systems of rhythmic buildings with similar quarters.

The homogeneous discipline of the orthogonal layout of Broadacre City was based on Thomas Jefferson's ideas – the system of dividing land into the fields of 16 square miles (with farms of the same size), subdivided into 2-16 plots. It was presented as the basis of democracy and rural economy and Wright connected it with the American Wild West influences, the love of individualism and nature.⁶⁰ Eliminating borders Wright rejected the radial system symbolizing the feudal order for him. His orthogonal order, usually harmonious with repetitive elements had individual features in Broadacre City. The form of the city was regular but without symmetry. Wright used rhythm as an organizing element with the harmony "of art or nature" as "the only remaining human value", destroying the geometric arrangement.⁶¹

⁵⁵ S. Kostof, *The City Assembled, The Elements of Urban Form Through History*, London 1992, p.91.

⁵⁶ W. Sonne, *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003, p.37-39; C. Jencks, M. Valentine, *The Architecture of Democracy, The Hidden Tradition*, [in:] AD, N. 9-10/1987, London 1987, p.9.

⁵⁷ *Ibidem*, p.9.

⁵⁸ K. Lynch, *op.cit.*, p.378.

⁵⁹ F. Choay, *The modern city, Planning in the 19th Century*, London 1970, p.14.

⁶⁰ R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002, p.209.

⁶¹ F. L. Wright, *Broadacre City*, [in:] R. T. LeGates, F. Stout, *The City Reader*, London, New York 2001, p. 345.

In the plans of Washington and Centre of Communication a rectangular grid was merged with multi-axial Baroque assumptions. Thus, the functional features of orthogonal system were enriched with corresponding to governmental functions symbolic and aesthetic significances of radial. With elements of European urban planning (Le Notre's Versailles with the channel and *le Tapis Vert* as a pretext for the Mall and its greenery, London's Wren, Karlsruhe and Pierre Patte's Paris) it reflected supporting the process of American political and social reality on the European culture.⁶² However, the urban pretexts are only art inspirations. Multi-axial assumptions illustrating the Baroque absolutist order, were deprived of their original meaning. They gave functionality to the orthogonal grid, as L'Enfant regarded it practical only on paper.⁶³ L'Enfant's project also reflected Jefferson's ideological program. It is true that Jefferson criticized it for totalitarian influences but not its urban system.⁶⁴ Jefferson thought, that Washington's radial avenues reflected the ideas of American democracy more accurately than its own model.⁶⁵

For the "Centre of Communication" was envisaged an orthogonal grid merged with multi-axial Baroque systems. The grid was used for residential quarters, Monumental Palaces of Nations along the Avenue of Nations and public buildings along the main axis. Radial systems allowed for creating districts with their own central points, separated by the network of canals. The created Centers (Olympic, Art and Science), reflecting the aims and ideals of the project's creators had their own focal points - a stadium and squares. An organic system was also introduced in open areas around the city (like in baroque palaces with gardens).

Used in all the examples somehow irregular, asymmetric street network (variety of shapes and building blocks, organic elements) was according to Georg Simmel the symbol of democracy - in contrast to the strict symmetry of despotic state.⁶⁶

No architectural structures limiting the space; cities opened to the surrounding landscape

Pierre L'Enfant thought about increasing the city's area. Washington was not fortified. (From the south side it was limited by the Potomac River, its tributaries and channels entering the city center.) Andersen and Hebrard connected the Centre of Communication with surrounding green and recreational areas. Two concentric city-gardens were placed by the city. Centre situated on the seafront, was connected to it with three large pools and channels, penetrating the entire urban fabric.

The new automobile communication enabled Wright – the advocate of peaceful life in the countryside – an easy access everywhere and thus creating the decentralized city. The historic city-point, concentrating population, buildings and financial capital (and poverty) was for the architect the symbol of social inequality. So he replaced it by an extensive structure merging city and the countryside, passing the social ideas of Jefferson. Where everyone "placed a foot on his property since his birth" the society of free people would revive the idea of democracy.⁶⁷

⁶² M. Tafuri, *Projet et Utopie. De l'Avant-garde a la Metropole*, Paris 1979, p.30.

⁶³ P. Lavedan, *Histoire de L'urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941, p.487.

⁶⁴ M. Tafuri, op.cit., p.30.

⁶⁵ C. Jencks, M. Valentine, op.cit., p.639; S. Kostof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991, p.100.

⁶⁶ W. Sonne, op.cit., p.30.

⁶⁷ R. Fishman, *L'utopie urbaine au XX siecle, Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier*, Bruxelles 1979, p.98.

Forming buildings reflecting the system, usually in the form of monumental government district located in the center of the city

Two compositional centers of Washington embody the basic idea of the American Constitution – the separation of powers: the building of the Capitol – the seat of legislation and the White House – the president. Each of them is the focal point of the multi-axial system. From Capitol runs out twenty radial streets, symbolizing its availability for all under the care of Union and the subordination of the country to America's capital. 15 squares were points-catalysts of development – the allegories of fifteen states. The city was also the visual expression of the Confederation. The main boulevards were called after the thirteen states - members of the Confederation. The layout of the boulevards corresponded to the location of the states on the map of the country and their role in creating American nation. The street connecting the Capitol directly with the White House was named After Pennsylvania – the place of creating the Declaration of Independence and signing the Constitution.⁶⁸

Olympic, Art and Science Centers of the World Centre of Communication responded to the ideas of the city's creators. Their location in urban tissue, buildings and focal points of symbolic importance illustrated the way of "the capital of the world " to unite in peace and harmony. The Olympic Center was used to promote the evolution of man – free and healthy.⁶⁹ It consisted of a stadium, gymnasia, baths, the Palaces of Physical Culture and other sport buildings. Its most important object was *Natatorium* – a swimming and rowing pool connected to the sea. Two figures flanked the point of connection: a man and a woman, symbolizing gender equality and the union of nations through "love, unity and peace."⁷⁰ The key object of the Art Centre was the Temple of Art museum, surrounded by a conservatory, a library, art schools, a theater, an open-air natural art museum and gardens: botanical and zoological. The group of buildings located in the city center illustrated the idea that "it is through the arts that the Divine in humanity becomes more defined" and the idea of *Gesamtkunstwerk* adopted by Andersen.⁷¹ The Fountain of Life placed in front of the Temple of Art presented the iconography of the course and the purpose of human life. The Science Center (bringing together a variety of academic institutions, schools, a library, a bank, a court, and an ecumenical religious building) illustrated the idea of science "to raise humanity to a higher level of existence, both physically and mentally," "improving the world, driving the progress of humankind." The central point of the city, The Tower of Progress symbolized international exchange of ideas, "conducive to the progress of science."⁷²

The basic unit of Broadacre City was a family living in a farm. Public buildings (in traditional towns gathered in the center) at Wright's were scattered throughout the all area, "the security of real center, the family hearth."⁷³ The community center made up of cultural buildings, Fishman sees more as an entertainment center. Wright limited government institutions to necessary minimum and located them in low-rise buildings on the banks of a lake. He scattered educational institutions throughout the whole city and limited the number of students (25 to 40 in elementary school). Author planned closing existing universities, relics of the current system. The principle of decentralization also affected trade, services (reduced to minor ones gathered under one roof) and industrial plants (relatively small far from the residential areas).⁷⁴

Government buildings in the city center

⁶⁸ W. Sonne, op.cit., p.50.

⁶⁹ Ibidem, p.261.

⁷⁰ Ibidem, p.260.

⁷¹ Ibidem, p.261.

⁷² Ibidem, p.262.

⁷³ R. Fishman, op.cit., p.105.

⁷⁴ Ibidem, p.103-107. R. Eaton, op.cit., p.202.

L'Enfant chose Jenckins Hill for the location of the Capitol, "a pedestal waiting for a monument",⁷⁵ the highest point in the city crowned with the House of Representatives – an expression of democratic order. The building of Capitol (designed by William Thornton) – a symmetrical, two-wing with neoclassical architecture, domed in the center – reflects the division of American legislative system into the Senate and the House of Representatives. The William Thornton's form was repeated in many government buildings of other cities. The Washington's object was rebuilt, its wings expanded and the original dome replaced with a larger one based on the element of St. Peter's Basilica in Rome and the London St. Paul's Cathedral, thus suggesting the quasi-religious meaning of American democracy. The space under the Capitol rotunda, that adapts religious iconography for politics (proportions of the church, decorated walls, political figures in the crypt under the dome) is the most important place for American democracy - the place of free speech.⁷⁶ As the symbolic center of the city George Washington's monument was planned, placed at the intersection of arteries leading to the institutions of power. Finally, instead of the sculpture was created a monumental obelisk with symbolic, geometrical and metaphysical meaning (as Manfredo Tafuri noted).⁷⁷ Later the longitudinal axis was extended to the west, forming a basin surrounded by a park and closed with a monument commemorating President Lincoln.

Charles Jencks points out that the project of Washington lacks relevance to the American political reality. The Supreme Court's architecture and location is not emphasized and there is no space for free expression, provided in the first amendment – a press facility or the place of public assemblies.⁷⁸ Spontaneously the avenue connecting the Capitol with national monuments and museums began to fulfill this role – the point of multiple protests, speeches and camps.

The focal point of the Centre of Communication was the Tower of Progress, placed in the middle of the city and surrounded by the waters of the Fountain of Life, symbolically connecting the two structures. Tower functions were associated with various types of communication. Its basement was occupied by a metro station and subway corridors, connecting them with a congress buildings and higher floors by publishing agencies, office space and an assembly hall – a forum for exchanging social, economic and political ideas. The classical detail of the building combined with its modern construction formed a structure symbolizing scientific and technological progress. The most important object of the city was planned as "the ideal central focus of the world; a modern hub of the world, symbol for the era of unification".⁷⁹ It's not a coincidence that it got the form of a tower. The authors compared it not only to the structures of the Enlightenment, but also finished Tower of Babel, uniting the nations. "The towers and spires have throughout time with silent dignity marked the progress of humanity. [...] Spires, domes and towers represent a human appeal, and typify human reaching upward from its earthly toil and strife towards a higher goal." The language of architecture was to provide "security in contrast to the chaos of speech".⁸⁰

In the homogeneous model of Broadacre City one can not talk about the center of the city. For the author it was the hated symbol of the established order.

The characteristic feature of the political symbol used in architecture and urban planning is the fact that an event can be interpreted properly only reconsidered in the context of

⁷⁵ C. Jencks, M. Valentine, *op.cit.*, s.18.

⁷⁶ *Ibidem*, s.19.

⁷⁷ M. Tafuri, *Projet...* *op.cit.*, p.31.

⁷⁸ C. Jencks, M. Valentine, *op.cit.*, p.18.

⁷⁹ W. Sonne, *op.cit.*, p.265.

⁸⁰ H.C. Andersen, E.M. Hebrard, *Creation of a World Centre of Communication*, [*in:*] *Ibidem*, p.264.

certain social reality.⁸¹ So the features of democratic cities in another political system or historical context will become symbols of monarchical, religious, or a socialist city.

CITY – THE SECULAR/SOCIALIST DIAGRAM

Spiro Kostof introduced the concept of "city – the secular / socialist diagram " to describe the creature of the industrial revolution, of which the author had motivations not associated with a function or symbols of nationality.⁸² This issue corresponds to the term of "progressive preurbanism", created by Françoise Choay,⁸³ who recognized as their authors Owen, Fourier (Phalanstere, 1808-1822) and Cabet among others, naming them "utopian socialists".⁸⁴

The sequence of events launched by the industrial revolution, with the development of machines, demand for labor in the immediate vicinity of factories, rapid cities' populating and the emergence of low-cost workers' settlements led to overcrowding, poor hygiene and plagues. The previous liberal ideology of industrial city (though Helen Rosenau seeks its roots in the Enlightenment - the era of the creators and the ideological roots of modernist thought) replaced visions of "socialist utopians". The city aiming to improve the living conditions of workers was formed the result of increased public awareness (seeded also by governmental actions). Some examples were created for selected communities: *Saline de Chaux* (C.N. Ledoux, 1775-1778) and *Familistere* (C. Godin, 1858) for workers from local plants and the Queen Victoria Town (R. Pemberton, 1854) as the common property of its inhabitants. This topic was present throughout the period of industrial cities until the end of the 19th century.

Geometrical: orthogonal or radial urban system

The examples of cities – socialist diagrams have a similar spatial structure. Their authors' Enlightenment rationalism was related to their faith in the power of geometry. An angle and a straight line not only were recognized as the symbols of beauty, but also symbolized separating the cities from the current model of urban structure – a new order - "the coming of reason". The orthogonal layouts of Fourier's Phalanstere and Godin's Familistere were continued by the rectilinear arrangements of rooms. The nineteenth-century taste for regularity was based on the awareness of history, the knowledge of ancient spatial arrangements and the attempt to achieve economic efficiency. In later models, however, the economy was not the only target. They were aimed to discover the semantic richness of cities by referring to the man and his reason.⁸⁵

The final project of Chaux has the form of semi-ellipse. Its radial system modeled on the Vitruvian wind rose also had utilitarian reasons. It provided proximity of all salt works, improving communication, and thus – the production process. The layout of Queen Victoria Town is radial, based on a Ledoux's drawing incorrectly suggesting a circular shape. Pemberton who believed that "all great forms of nature are round", recognized a circle "the most natural, the most appropriate, the most scientific plan." Right angles for him were the opposite of "the harmony of movement", coming from the traditional order - "the bad formation of cities" and leading to " the bad formation of minds." The clarity of

⁸¹ Ibidem, p.42,43.

⁸² S. Kostof, *The City Shaped...* op.cit., p.196.

⁸³ F. Choay, *L'urbanisme, utopies et realites, Une anthologie*, Paris 2001, p. 1 and next. K. Lynch, op.cit., p.88-98.

⁸⁴ H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972, p.143; F. Choay, *The modern city...* op.cit., p. 32.

⁸⁵ Ibidem, p.32,98,99.

system is emphasized, devoid of "crooked lanes, narrow streets, alleys, dirty, ugly backyards."⁸⁶

No fortifications, walls often replaced by green belts

The boundaries of none of the analyzed cities weren't fortified. Tree lines enclosed their space smoothly passing into the surrounding landscape. Radial arteries ran out in the countryside and often changed into lines dividing green fields.

In this context Chaux is an important project on the path to open plans, the trend present in urban planning from the 18th century. Tree lines replaced city walls, forming the city visually enclosed but with an open space. Ledoux placed significant buildings on its outskirts and single buildings and farms outside it. He left the "center", but on the final version of the city it was formed by the groups of buildings surrounded with greenery, spaced apart to such lengths that the perception of coherent urban space was impossible. Rob Krier cites the opinion of Kaufmann about "the destruction of the Baroque unity."⁸⁷ Only avenues resembled here the baroque town, but they were limited by rows of trees instead of frontages.

Inspired by Chaux cities – secular / socialist diagrams are considered to be a step in the disintegration of the traditional city, related with increasing the amount of undeveloped areas and green spaces within the city and the conversion of residential buildings into independent, self-sufficient units. Opening into surrounding landscape didn't cause the loss of a specified size by them. In contrast to the randomly expanding cities of the nineteenth century, described examples were designed with the certain density of development. Their growth would be impossible without reorganization and changing their form, so the cities – socialist diagrams instead of enlargement were subjects to duplication.⁸⁸

Andre Godin recognizes the problem of the city's size as closely linked with the issue of communication. 600m is for him the maximum distance for daily crossing that should eliminate the waste of time and lead to "the useful life, because its only activity is productive."⁸⁹

Locating buildings according to its purpose; zones of public buildings and housing

The characterized examples demonstrate the separation of housing, job and recreational space that appeared more and more often in urban planning and was stemmed by a desire to improve performance. (Later the zoning of agriculture and industry came.)

In the final draft of salt works in Chaux two industrial buildings occupied the area along the straight edge between the houses of the director and supervisors - objects of sizes approximately 80x30m with furnaces. Residential buildings were located on a semi-circle with workshops on the ground floor (such as carpenters, blacksmiths and coopers). The semi-circular interior space allowed for the efficient communication between the objects. The main vehicular traffic was derived outside - around the perimeter and radially, avoiding residential space.

The unique example of a building with the division on housing, work and recreation areas is the Fourier's Phalanstery, a three-wing facility for 2000 people based on the model of Versailles. The creator arranged the functions according to a key based on his classification of twelve natural human passions.⁹⁰ The Phalanstery's three wings

⁸⁶ R. Pemberton, *Queen Victoria Town*, [in:] red. J. W. Reps, <http://www.library.cornell.edu/Reps/DOCS/pemberto.htm>.

⁸⁷ R. Krier, *Urban Space*, London 1984, p.70.

⁸⁸ K. Lynch, *op.cit.*, p.89.

⁸⁹ F. Godin, [in:] F. Choay, *L'urbanisme... op.cit.*, p.142.

⁹⁰ R. Barthes, *Sade, Fourier, Loyola*, Warszawa 1996, p.89 and next.

responded to material, social and intellectual domains with workshops and factories in the "material" and a library, museums, art studios and exhibition spaces in the "intellectual". Fourier's zoning covered also separating workshops and children's rooms ("loud" activities) and baths and visitors' rooms ("dirty" activities) in the side wings.⁹¹

In Familistere housing areas were placed in a single structure – three merged buildings – while public areas (such as schools, workshops and baths) and industrial buildings in the structures next to it. The urban complex shaped on the model of Phalanstery was free from the theoretical foundation about passions. The motives of shaping the Godin's space were peace and right conditions for resting at home, necessary for the proper life.

Providing extensive public interiors for the proper sunlight and ventilation; urban tissue formed of detached houses

In contrast to the traditional fabric of European cities - the compact mass of buildings, the tissue of the cities of progressive preurbanism were "the continuation of emptiness."⁹² By limiting density of development and introducing detached buildings in place of quarters the city's interior was full of fresh air, light and greenery. It was a response to overcrowding of the existing industrial cities.

The radial layout and scattered buildings in Chaux enabled its ventilation. Moving away from the originally planned quarter had a positive impact on city's safety and use; it dispelled smoke and salt fumes. Also buildings located on the axis and along the perimeter formed curtains against directly blowing winds - "the most harmful, as you can imagine." Ledoux believed that "cold damages delicate organs, moisture inflates it and heat causes rot."⁹³ Queen Victoria Town was planned similarly. Its center is the free space surrounded with schools' buildings. Along radial and concentric roads the rows of trees were planned instead of buildings.

In urban structures constructed of a single building or a group, city squares were replaced with courtyards. In Familistere they were covered with glass and steel roofs on. In Phalanstere Fourier planned also the system of underground, air conditioned passages and the inner three-level gallery along the facade. The gallery allowed to pass dry-shod between different building's zones. Its architectural details were taken from Louvre, Place de la Concorde and Palais Royal.⁹⁴

Buildings raising the standard of living of working classes

Urban complexes designed for working classes had to provide suitable living conditions.⁹⁵ In all the examples of ideal cities shared kitchens, laundries, baths, and educational institutions were planned.

Claude Ledoux designed the houses integrated with landscape. They were supposed to be (according to P. Trzeciak) the first attempt to think about architecture as the transformation of the earth's surface and the model of human state in certain environment. "The desire to build a reality, harmoniously combining nature and humans in their various functions: employment, housing, education and communication." Each of the workers' residential buildings were designed for four families, each owning one, separate, large room. In the central risalits were placed communal kitchens and utility rooms. Each family received an arable plot located next to their house. Ledoux believed

⁹¹ L. Mumford, *The story of utopias...* op.cit., p.120; C. Fourier, *Dissociation des fonctions*, [in:] F. Choay, *L'urbanisme...* op.cit., p.102.

⁹² K. Lynch, op.cit., p.407.

⁹³ A. Vidler, *Claude-Nicolas Ledoux, Architecture and Social Reform et the End of the Ancien Regime*, Cambridge, Massachusetts, London 1990, p.95.

⁹⁴ F. Choay, *The Modern...* op.cit., p.97.

⁹⁵ L. Mumford, *The Story...* op.cit., p.121,127; A. Vidler, *Asili del libertinaggio, Asylums of libertinage, Sade, Fourier, Ledoux*, [in:] Lotus International, N 44, 1984, p.35.

in social values to such an extent, that he treated homes as bedrooms paying more attention to common facilities. "Happiness and well-being may rely on the common sense of joy. Thus, these houses for many families."⁹⁶ His later plans included school buildings and recreational facilities (*Maison de Plaisir*), many other of educational values and (sometimes unrealistic) "cult of virtues" – Greek and Roman reminiscences: *Pacifiere* (an ideal court), *Panaréteon* (Temple of Virtue), *Oikema* (Temple of Love), *Temple de Mémoire* (Temple of Memory).

In the inner space of Fourier's and Godin's projects the care of lighting and ventilation was also taken (the covered courtyards, communication, housing). All rooms had windows and ventilation system serviced apartments, communication and auxiliary facilities (such as basements and warehouses). Air flow, running water, chutes and sanitation meant that living conditions in Familistere were better than in the existing town nearby.

Paternalism, visually controlled public interiors⁹⁷

Creating utopian community was also associated with education apart from ensuring suitable living conditions. Just like in a medieval monastery, an almost military discipline, created against the temptations of secular life and anarchy, required enclosure (separate, enclosed space) and continuous supervision. Indeed disobedience and uncontrolled flow of thought favor crowds, indecisive population distribution and its free circulation.⁹⁸

The element of supervision over the production process and the community's functioning was important in the final project of Chaux. (It partly appeared in the first vision of the city.) The office of the director of the salt works was placed in the building at the city center, so through its windows he could see every movement of workers. Industrial objects were placed between it and the buildings of supervisors. The apartment of the supervisor of the furnaces was in the entrance building (to observe passers) with the rooms of guard and a prison.

In Phalanstery the supervision of crowds and intimacy allowed for maintaining discipline. Private spaces of community members were transitive bedrooms. Closed rooms were used only to make love - "to cement" relationships. Time limits also helped supervision (also as in convents) - the organization of life based on regular, arbitrarily-forced schedule. Although Godin dropped Fourier's social ideas (used for example separate kitchens but bathrooms and toilets were still common), the constant supervision of neighbors remained. Emil Zola visiting Familistere criticized it for order and comfort taking freedom.⁹⁹

Education is also one of the methods of supervision. Pemberton emphasized its role, placing schools in the center of his project. He precisely characterized the learning system of "every branch of education, science, art, and work",¹⁰⁰ serving basic principle - "the economization of time, labor and space." The elements designed on the floor of the central square of Queen Victoria Town also had educational values – maps of earth and sky, gardens, a central miniature farm, historical and mythological statues.¹⁰¹ For Françoise Godin education was also very important (he planned it meticulously). The immediate vicinity of the school and additional buildings such as a library should raise the moral and intellectual level of the Familistere's community.

⁹⁶ P. Trzeciak, *Historia, psychika, architektura*, Warszawa 1998, p.82,94.

⁹⁷ S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, p.196.

⁹⁸ M. Foucault, *Nadzorować i karać, Narodziny więzienia*, Warszawa 1993 p.137-139.

⁹⁹ R. Barthes, *op.cit.*, p.122.

¹⁰⁰ R. Pemberton, *op.cit.*

¹⁰¹ H. Rosenau, *op.cit.*, p.149.

Repetitive typical buildings, monuments, public buildings; the standardization and reproducibility of all elements

Nineteenth-century socialists believed in the inevitable success of their models, leading to their spontaneous multiplication. The subject of extensive studies were replicated housing units, prototypes of houses, public buildings, homes and furniture.

Queen Victoria Town was envisaged as the first of ten identical cities. Phalanstery by definition was the element to duplicate. The large-scale structures were planned to replace groups of uncoordinated single-family houses and their architecture - to contrast with current chaos.¹⁰² With the replication went the standardization of elements (different types of apartments suited to the size and wealth of families inhabiting them).¹⁰³

SUMMARY

The time of creation and the ideas reflected in the cities of democracy and utopian socialists meant that they were given a form different from the "primary" ideal cities (Renaissance, Mannerist and Baroque) – religious, monarchic or representing the feudal society – reflecting the priorities of clergy, feudal lords or guilds and later the system of authoritarian government and scientific achievements (the city as a spectacle for the eye). The ideal post-industrial city goes in two directions: a creation contained in one building or a group of them like a monastery and "diffused" borderless element somewhere between town and country.¹⁰⁴

In the presented examples, F.L. Wright reached an apogee, creating a project "totally deurbanized". As Professor Wojciech Kosinski says: "It is difficult to say that it concerns the urban planning – rather suburbs (...) or even rural planning. It presents *de facto* a checkered (literally – with square fields) village with minimal component of low apartment buildings."¹⁰⁵

BIBLIOGRAFIA

- [1] Barthes R., *Sade, Fourier, Loyola*, Warszawa 1996.
- [2] Bauman Z., *O łądzie, który niszczy i chaosie, który tworzy czyli o polityce przestrzeni miejskiej*, [w:] *Kultura i Społeczeństwo*, nr 4, 1996, s. 8.
- [3] Benevolo L., *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995.
- [4] Braunfels W., *Urban Design In Western Europe, Regime and Architecture*, Chicago 1988.
- [5] Chenevez A., *Claude-Nicolas Ledoux, La Salina reale di Arc-et-Senans: dalla fabbrica al monumento*, [w:] *Casabella*, Nr 702, 2002, s.50-54, 107,108.
- [6] Choay F., *L'urbanisme, utopies et realites, Une anthologie*, Paris 2001.
- [7] Choay F., *The Modern City: Planning in the 19th Century*, London 1970.
- [8] Eaton R., *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002.
- [9] Fishman R., *L'utopie urbaine au XX siecle, Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier*, Bruxelles 1979.
- [10] Foucault M., *Nadzorować i karać, Narodziny więzienia*, Warszawa 1993.
- [11] Girouard M., *Cities & People, A Social and Architectural History*, New Haven London 1985.
- [12] Gutkind E. A., *International history of city development*, New York 1969.
- [13] Jencks C., Valentine M., *The Architecture of Democracy, The Hidden Tradition*, [w:] *Architectural Design*, Nr 9-10, 1987, s.9-25.
- [14] Kosiński W., *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011.

¹⁰² L. Mumford, *The Story... op.cit.* p.121.

¹⁰³ F. Choay, *The modern... op.,cit.*, p.97.

¹⁰⁴ Rob Krier sees in it the beginning of the explosion of XXthe century city space. [in:] R. Krier, *op.cit.*, p. 64.

¹⁰⁵ W. Kosiński, *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011, p. 99.

- [15] Kostof S., *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991.
- [16] Kostof S., *The City Assembled, The Elements of Urban Form Through History*, London 1992.
- [17] Krier R., *Urban Space*, London 1984.
- [18] Lang S., *The ideal city from Plato to Howard*, [w:] *Architectural Review*, Nr 668, London 1952, s.91-101.
- [19] Lavedan P., *Histoire de L'urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941.
- [20] Le Gates R. T., Stout F. (red.), *The City Reader*, London, New York 2001.
- [21] Leach N. (red.), *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005.
- [22] Lynch K., *Good City Form*, Cambridge, Massachusetts 1994.
- [23] Mumford L., *The Story of Utopias*, New York 1970.
- [24] Mumford L., *The city in history, Its origins, Its transformations, Its Prospects*, London 1961.
- [25] Mumford L., B.S. Turner, *The Culture of Cities*, New York 1970.
- [26] Norberg-Schulz C., *Bycie, przestrzeń i architektura*, Warszawa 1999.
- [27] Norberg-Schulz C., *Meaning in Western Architecture*, New York 1980.
- [28] Ostrowski W., *Urbanistyka współczesna*, Warszawa 1975.
- [29] Pemberton Robert, *Queen Victoria Town*, [w:] red. J. W. Reps, <http://www.library.cornell.edu/Reps/DOCS/pemberto.htm>.
- [30] Reps J., *The Making of Urban America: A History of City Planning in the United States*, Princeton 1965.
- [31] Rosenau H., *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.
- [32] Sjoberg G., *The Preindustrial City, Past and Present*, London, New York 1960.
- [33] Sonne W., *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003.
- [34] Szacki J., *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980.
- [35] Tafuri M., *Projet et Utopie. De l'Avant-garde a la Metropole*, Paris 1979.
- [36] Trzeciak P., *Historia, psychika, architektura*, Warszawa 1988.
- [37] Vidler A., *Asili del libertinaggio, Asylums of libertinage, Sade, Fourier, Ledoux*, [w:] *Lotus International*, Nr 44, 1984, s.28-39.
- [38] Vidler A., *Claude-Nicolas Ledoux, Architecture and Social Reform et the End of the Ancien Regime*, Cambridge, Massachusetts, London 1990.
- [39] Whittick A. (red.), *Encyclopedía of urban planning*, New York 1974.

O AUTORZE

Dr inż. arch., adiunkt w Katedrze Architektury Mieszkaniowej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. e-mail: ernestynaszpakowska@gmail.com.

AUTHOR'S NOTE

Tutor in Chair of Housing, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology. e-mail: ernestynaszpakowska@gmail.com.